

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 13 Sayı: 70 Nisan 2020 & Volume: 13 Issue: 70 April 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581
Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4073>

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE TABU VE ÖRTMECE SÖZLER TABOO AND EUPHEMISM WORDS IN UZBEK TURKISH

Yasin KARADENİZ*

Öz

Dillerin temelinde kelimeler vardır. Kelimeler ilk kez kullanıma girdiklerinde tek bir anlamı ifade ederken, zamanla anlamlarını yitirip kullanım dışı kalırlar ya da anlam değişimine uğrayarak kullanım alanını genişletirler. Dillerin çok boyutlu bu anlam genişlemesi ya da daralması, dilde yeni kavramların ve kelimelerin ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Kelimelerin oluşumunda etkili olan iç ve dış unsurlar, kelimelerin anlamının olumlu ya da olumsuz dönüşmesinde etkili olduğu gibi kelimelerin kullanım sıklığını da etkilemektedir. Bu nedenle dil, konuşulduğu toplumun maddi ve manevi kurallarıyla çevrelenmiştir.

Dil, konuşulduğu toplumun gelenek-göreneklerinden bağımsız düşünülemez. Toplumun konuştuğu dilde tarihi tam olarak bilinmeyen dönemlerde ortaya çıkan tabular, dilde çeşitli anlatım tekniklerini ortaya çıkarmıştır. Örtmece biçiminde ortaya çıkan bu anlatım tekniği, dilin zenginliğinin ve canlılığının da bir göstergesidir. Bütün dünya dillerinde görülen tabuların örtmece sözlerle ifade edilmesi, Özbek Türkçesinde de oldukça sık karşılaşılan bir durumdur. Örtmece sözler toplumun yaşam tarzı, dini inançları, aile yaşantısı gibi birçok değer yargısıyla ilgili önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada Özbek Türkçesinde tabu ve örtmece söz varlığı derlenmiş, konularına göre tasnif edilerek incelenmiştir. Örnekler öncelikle Özbek Türkçesinde verilmiş, sonrasında ise Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Örtmece, Tabu, Özbek Türkçesi, Söz Varlığı, Dil.

Abstract

Languages are the basis of words. While the words mean a single meaning when they are used for the first time, they lose their meaning over time and become out of use, or they expand the use area by changing their meaning. The multidimensional extension of meaning or narrowing of languages also causes the emergence of new concepts and words in the language. The internal and external factors that affect the formation of the words affect the frequency of the use of the words, as well as the effect of the meaning of the words into positive or negative. For this reason, language is surrounded by the material and spiritual rules of the society in which it is spoken.

Language cannot be considered independent of the customs and traditions of the society in which it is spoken. The taboos, which emerged in periods in which the language spoken by the society are not fully known, have revealed various expression techniques in the language. This narrative technique which appears in the form of euphemism, is also an indicator of the richness and vitality of the language. The expression of taboos seen in all world languages with euphemisms it is also quite common in Uzbek Turkish. Euphemisms are an important resource related to many value judgments such as the lifestyle of the society, religious beliefs and family life. In this study, the existence of taboo and euphemism words in Uzbek Turkish was compiled, were classified according to their subjects and examined. Examples given primarily in Uzbek Turkish, on the other hand, then it was transferred to Turkish.

Keywords: Euphemism, Taboo, Uzbek Turkish, Vocabulary, Language.

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ykaradeniz57@gmail.com

Giriş

Dilin temelini oluşturan kelimeler, ilk kez kullanıma girdiği süreçteki tek bir anlamla kullanılmaz. Kelimeler, ilk kez kullanıma girdiğinde tek bir anlamı ifade ederken zamanla anlam değişmesine uğrar. Anlamını tamamen yitirip başka bir anlamda kullanılabilir. Bazı durumlarda ise anlamını genişleterek başka kelimelerin anlamlarını da ifade etmeye başlayabilir. Bu anlam değişmesi olumludan olumsuz olabileceği gibi olumsuzdan olumluya şeklinde de olabilir. Tabu olarak kabul edilen veya söylendiğinde rahatsızlık yaratan kelimelerin yerine kullanılan bu sözler *örtmece* ya da bazı dilbilimciler tarafından *güzel adlandırma* olarak kabul edilir. Eğer kullanılan sözün anlamı olumludan olumsuzaya kayıyorsa *kötü adlandırma* olarak da ifade edilir.

Tabu, büyük ölçüde dinle ilgili olmakla birlikte insanın toplumsal ilişkisine bağlı olarak belirli eylemlerin, çeşitli insanlarla ilişkisinin, belirli nesnelere yasaklanması şeklinde tanımlanabilir. Tabular ilkel toplumlarda insanoğlunun algılayamadığı, korktuğu varlık ya da nesnelere uzaklaşmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Tabuların oluşum süreci iki aşamaya ayrılabilir. Birincisi nesilden nesile aktarılan deneyimler sonucunda oluşurken; diğeri yakın tarihte insanları ve toplumu derinden etkileyen çeşitli olaylar sonucunda oluşmuştur.

Ölüm, cinsellik, vücudun bazı uzuvları ile ilgili tabular bölgelere ve dillere göre değişmekle birlikte insanoğlunun ortak tabuları olarak kabul edilir. Örtmece ise yasak yani tabulaşmış herhangi bir ifadenin başka bir sözle yer değiştirmesi olabileceği gibi güzel adlandırma biçiminde de olabilir. Aslında tabu ve örtmece sözler *psikolengüistik, etnolengüistik ve sosyolengüistik* alanlarını da ilgilendiren çok yönlü bir konudur. Bu nedenle dünyanın çeşitli dillerinde, farklı alanlarda birçok tanımı yapılmıştır. Türkçe sözlükte tabu "*Kutsal sayılan bazı insanlara, hayvanlara, nesnelere dokunulmasını, kullanılmasını yasaklayan, aksi yapıldığında zararı dokunacağı düşünülen dinî inanç.*" biçiminde tanımlanmıştır (Türkçe Sözlük, 2011, 1881). Tabular genel olarak insanların korktuğu bazı şeylere karşı kutsallık atfetmesi ve ona göre davranmasıdır. Tabular çeşitli araştırmacılar tarafından bazı sınıflandırmalara tabi tutularak incelenmiştir. Bazı araştırmacılar tabuları dil dışı tabular ve dilsel tabular olmak üzere iki gruba ayırmıştır. (Güngör, 2006, 76) Freud'un kitabında da belirttiği gibi Wundt ise tabuları insan tabusu, hayvan tabusu ve başka nesnelere ait tabular olmak üzere üç gruba ayırmıştır (Freud, 2017, 35-36-). Tabuların sınıflandırılması üzerine çalışan Özyıldırım makalesinde Ullmann'ın görüşlerinden faydalanmıştır. Ullmann dilsel tabuları ortaya çıkmasına neden olan psikolojik nedenlere göre üç gruba ayırmıştır: a) Korkuya dayalı tabular (Tanrı peygamber, cin vb. dinî konuları içeren). b) Üzüntüye neden olan tabular (hastalık, ölüm vb.) c) Ayıp sayılan tabular (cinsellik, vücut uzuvları, tuvalet terimleri vb.) (Özyıldırım, 1996, 16).

Tabunun dilde ifade edilmesi gerekliliği, insanoğlunu yeni bir arayışa sürüklemiş ve sonucunda yeni bir anlatım tekniği ortaya çıkmıştır. Türkçede "*güzel adlandırma*" olarak da adlandırılan "*örtmeceler*" toplumsal uzlaşma sonucunda genelleşmiş ve kültürel bir değer olarak ortaya çıkmıştır. Aslında tabular ve örtmeceler birbirine bağlantılı şekilde ortaya çıkmaktadır. İnsanların tabulardan kaçınmaya ve onları mümkün mertebe dile getirmemeye çalışması, örtmece kelimelerin kullanımını yaygınlaştırmıştır.

Örtmece Yunanacada "*euphemismus*", İngilizcede "*euphemism*", Almandada "*verbüllung veya euphemismus*", İspanyolcada "*eufemismo*" sözleriyle ifade edilmektedir ve genel olarak bir şey hakkında iyi, güzel söz söyleme anlamında kullanılmaktadır (Howard, 1985, 100-101). Türkiye Türkçesinde "*güzel adlandırma, hüsn-i tabir*" gibi çeşitli terimler de örtmece sözlerin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Örtmece, konuşan kişiyi utandırma ya da zor durumda bırakma ihtimaline karşı söylenecek sözün yerine kullanılan daha zararsız ifadeler diye adlandırılır (Abrams, 1993, 60). Doğan Aksan ise "*euphemism*" kavramının karşılığı olarak örtmece teriminin yanı sıra "*güzel adlandırma*" terimini kullanmış ve "*Kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korkma, ürkme, iğrenme gibi duyguların kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelik kullanılan değişimlerdir.*" biçiminde tanımlamıştır (Aksan, 1998, 98). Günay Karaağaç, tabuların korku ifade eden veya kutsal sayıldığı için kullanımdan kaçınılan ve yerine eş ya da zıt anlamlısı olan başka bir kelimenin eski devirlerde kullanılmaya başlanmasıyla oluşmuş iğretileme biçimi olduğunu ifade etmiştir (Karaağaç, 2013, 607). Berke Vardar ise örtmeceleri doğrudan söylenmesi hoş karşılanmayan bir olgunun dolaylı yollardan anlatılması şeklinde tanımlamıştır (Vardar, 1998, 163).

Örtmeceler hemen hemen her dilde benzer özellikler taşımakla birlikte, dilden dile ve toplumdaki topluma çıkış nedenleri ve biçimleri değişkenlik göstermektedir. Örtmeceler, konuşan kişiyi utandıran veya zor durumda bırakan ifadelerin yerine kullanılan ifade biçimleri olarak da tanımlanır (Abrams, 1993, 60). Toplumun ahlak kuralları ya da koyduğu yasaklar gereği söylendiğinde hoş olmayan anlamları ifade eden kelimelerin yerine algılamayı değiştirerek ama aynı anlamı ifade eden yani sözün anlam alanını değiştiren örtmeceler, insanların psikolojisine de hitap eden bir dil olayıdır.

Ahanov, tabuların batıl inanç ve olağanüstü güçlere inanmanın etkisiyle bazı nesnelere adlarını doğrudan söylemek yerine farklı adlandırmalarla ortaya çıktığını belirtmiştir. Ahanov'a göre örtmeceler ise batıl inançla bir ilgisi olmadan kaba, ayıp sözlerin yerine daha nazik ifadelerin kullanılmasıyla meydana gelen eş anlamlı kelimelerden oluşmaktadır (Ahanov, 2013, 134-136). Örtmece sözlerin dini, ahlaki ve örfi boyutu üzerinde duran Üstüner örtmeceleri "Söylenildiğinde toplum tarafından hoş karşılanmayan korku, iğrenme gibi kötü izlenim bırakan sözlerin yerine; toplum tarafından hoş karşılanan ve aynı anlamı ifade edebilecek başka sözlerle kötü anlamın etkisinin azaltılmasıdır." biçiminde tanımlamıştır (Üstüner, 2009, 167).

Örtmeceler, insanların zihinlerinde var olan ancak dile getirmeye çekindikleri ifadeleri, değiştirerek anlatma olanağı sağlar. Böylelikle ifadeleri daha rahat anlamlandırma olanağı sağladığı için iletişimin daha etkin kullanılmasına yardımcı olmaktadır (Yalçın-Şengül, 2007, 766).

Örtmece sözler oluşturulurken sözcükler kısaltılabilir, yerine başka bir sözcük kullanılabilir ya da bir deyimle ifade edilebilir. Söz konusu bir kavramsa, yerine başka bir kavram kullanılabilir gibi kavramın belirli bir özelliği ile anlam daraltılabilir ya da abartılabilir. Standart dil/yazı dilindeki bir sözcük için ağız sözcüğü kullanılarak da örtmece yapılabilir. Anlaşılması daha zor olan teknik bir terimle veya başka bir dilden alınan kelimeyle örtmece yapılabilir. Türkçede olduğu gibi dünyanın birçok dilinde de örtmece sözler için alıntı kelimeler kullanılır (Allan-Burridge, 1991, 14). Son yıllarda Türkiye'de tabular ve örtmece sözler hakkında birçok çalışma yapılmıştır.*

Geçmiş milattan önceki yüzyıllara giden ve Doğu Türkistan'dan Balkanlara, Sibiry'a'dan Kuzey Afrika'ya kadar çok geniş bir coğrafyada geçmişte at sürmüş ve günümüzde de bu topraklarda yaşamaya devam eden Türk kültürü ve dili, zengin bir söz varlığı hazinesine sahiptir. Bu söz varlığı içinde doğum, ölüm, cinsellik, evlilik, hastalık, din gibi birçok konu toplumun görüşlerini, değer yargılarını, inançlarını yansıtan bir hazinedir. Bu zengin kültür coğrafyasında önemli bir yere sahip olan ve Buhara, Hokant, Semerkant, Hıve gibi önemli kent merkezlerine ev sahipliği yapan Özbekistan'da Özbek kültürüyle ilgili zengin söz varlığı hazinesi bulunmaktadır. Özbek Türkçesinde tabular ve örtmece sözler Özbek kültüründe önemli bir söz varlığı hazinesidir. Özbek Türklerinin geleneksel hayatında önemli bir yere sahip olan tabular, kullanımda doğrudan söylenmek yerine halkın çoğu kez tabu sözleri değiştirerek kullanmak için özel kullanımlar türettiği örtmece sözlerle karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesinde "evfemizm" olarak ifade edilen örtmece sözler, korkulan veya tabu olarak kabul edilen sözlerin yerine kullanıldığı gibi; kelimelerdeki anlam değişimleri nedeniyle kullanıma giren sözlerden oluşmaktadır.

Bu çalışmada Özbek Türkçesinde önemli bir dil verisi olan tabu ve örtmece sözleri içeren söz varlığı, çeşitli eserlerden derlenerek uygun görülen konu başlıkları altında incelenecektir. Ayrıca bu çalışmada öncelikle örtmece kavramının hangi gereklilikten ortaya çıktığı ifade edilerek Özbek Türkçesinde örtmece sözlerin kullanım biçimleri örnekleriyle birlikte ele alınacak ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilecektir. Özbek Türkçesinde verilen örnekler, Özbekistan'da günümüzde kullanılan Latin kökenli Özbek alfabesinde verilmiş, sonrasında Türkiye Türkçesine aktarımları ise tırnak içerisinde gösterilmiştir.

İnceleme

1. Ölümle İlgili Örtmece Sözler

Ölüm insanlarda korku uyandırdığı için birçok toplumda çeşitli örtmecelerle dile getirilmektedir. Ölüm, insanoğlunun en temel korkularından birisidir. Bu nedenle ölüm ile ilgili örtmecelerin sayısı bir hayli fazladır. Ölüm olayının en çok yaşandığı hastanelerde bile ölüm, ölü, öldü gibi kelimelerin kullanılmasından kaçınılmaktadır. Mesela doktorlar genellikle ölen hastaları için "Hasta eks oldu." ifadesini kullanmaktadır. Buna benzer kullanımlar, bütün dünya dillerinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de geçerlidir. Ölüm ile

* Tabular ve örtmece sözler hakkında Türkiye Türkçesinde ve diğer çağdaş Türk lehçelerinde yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Gülsüm Killi "Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece"; Gülsüm Killi Yılmaz "Saha Türkçesinde Ayı ile İlgili Örtmece Söz Varlığı" (Killi Yılmaz, 2017, 25-56); Saadet Çağatay "Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu" (Çağatay, 1974, 365); Ahmet Güngör "Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine" (Güngör, 2006, 69-93); Kerim Demirci "Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine" (Demirci, 2008, 21-35); Ahat Üstüner "Örtmece Sözlerle İlgili Terimler" (Üstüner, 2009, 166-176), Ferhat Karabulut-Gulmira Ospanova "Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi" (Karabulut-Ospanova, 20013, 122-146); Figen Güner Dilek "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları" (Güner Dilek, 2007, 177-190); Gülden Sağol Yüksekaya "Türklerde Ölümün Algılanışı 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle" (Sağol Yüksekaya, 2010, 3-40); Adem Aydemir "Divanü Lügati't-Tük'te Örtmece Sözcükler Üzerine" (Aydemir, 2013, 107-120); Engin Gökçür "Türkmen Türkçesinde Tabu ve Örtmeceye Dayalı Söz Varlığı Üzerine" (Gökçür, 2019, 671-684); Cengiz Çelik "Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler" (Çelik, 2011, 1-128); Aylin Koç "Hastalık İsimlerinde Örtmece" (Koç, 2010, 77-94); Hayriye Bilginer "Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırmalar" (Bilginer, 2001, 441-445); Erkan Hirik "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Ölüm Örtmeceleri" (Hirik, 2013, 441-451); Resul Özavşar "Marzubannâme Tercümesi'ndeki Ölüm ve Müstehcenlik ile İlgili Örtmeceler" (Avşar, 2019, 207-213).

ilgili örtmecelerde korku, nefret, inanca bağlı umut ve saygı duyguları bir aradadır. Yani ölüm kelimesi söylendiği veya duyulduğu anda insanların ruh hali değişmektedir.

İnsanların dini inançlarına göre ölümden sonraki hayata inançları ölüm ile ilgili bütün kavramları güzelleştirebilmektedir. İslamiyet'te ölümden sonraki hayata ve cennet-cehennem âlemlerine inanış, insanların hayatları boyunca dini vecibelerini yerine getirip getirmeme durumuna göre cennete veya cehenneme girmelerine sebep olabilmektedir. Bu nedenle insanların yaşayış biçimleri, ölümden sonra haklarında konuşurken kullanılan örtmecelerin tercihinde rol oynamaktadır. Özbek Türkleri de dini inançları gereği olarak, ölüme saygı duymakta ve öldükten sonraki hayata inanmaktadır. Bu nedenle "ölüm" kavramı ile ilgili örtmecelerin genellikle korkuyu yok eden veya saygıyı ifade eden sözcüklerden oluştuğu görülmektedir. Bu açıdan Özbek Türkçesinde ölümlerle ilgili örtmeceler şu şekildedir:

birovga hayot bog'ishlamoq: ölümden kurtarmak. *Esingizda bormi, meni dar astidan qitqazib menga yengi hayot bog'ishlagandingiz? "Beni darağacından kurtarıp bana yeni hayat bağışladığınız" hatrınızda mı?*

ajali yet-: ölüm vakti gelmek, bozulmak. *Oyinchoqning ajali yetdi. "Oyuncak bozuldu."*

ajal olsun, tortsin, chaqirsin: ölsün. "Rustam", Ajal olsun (yoki tortsin, chaqirsin)! Rüstem ölsün!

ajaldan besh kun burun: ölmeden önce, vadesi dolmadan. *Men ajaldan besh kun burun o'lar edim. "Ben vadem dolmadan önce ölürüm."*

kuni bitmoq: ölüm vakti gelmek. *Go'dakning rizqi tuzab, kuni bitgan. "Bebeğin rızkı bitip ölüm zamanı gelmiş."*

oxir: son, ömrün sonu. *Otam umrining oxirigacha to'kinchilikni ko'rmadi. "Babam ömrünün sonuna kadar bolluğu görmedi."*

yer bo'lmoq: yok olma. *Yelga qo'shilsang, yer bo'lasan, yeldan ajralsang, yer bo'lasan. "Yele kapılırsan yok olursun, yelden ayrılırsa er olursun."*

1.1. Ölmek Kavramıyla İlgili Örtmece Sözcükler

İnsanlar anlamsal olarak kötü çağrışımlar uyandıran sözlerin yerine güzel ifadeler kullanmışlardır. Çeşitli dini inançlarda ölüm tabu olarak kabul edilip tartışmaya açılmamış ya da insanları korkuttuğu için yerine daha naif, sevimli ifadeler kullanılmıştır. Ölüm bütün toplumlarda önemli bir kavram olarak kabul görmüştür. Ölmek kimi toplumlarda yok olma, kimi toplumlarda ise yeni bir hayata doğuş olarak kabul edilmektedir. Genel olarak ölüm ve ölmek ile ilgili kavramlar doğrudan söylenmek yerine dolaylı biçimlerde örtmece sözlerle güzelleştirilerek dile getirilmektedir. Ölümün farklı boyutlarının olması ya da öyle algılanması sebebiyle ölüm anı, ölüm şekli, ölüm mekânı ve ölen kişiye beslenen duygulara göre Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de farklı duyguları ifade eden örtmeceler kullanılmaktadır. Mesela ölen kişi sevilen, saygı duyulan bir kişiyse, onun hakkında konuşurken içerisinde "ölmek" sözcüğünün geçtiği cümleleri kurmak saygısızlık olarak kabul edilmektedir. Ya da ölen kişi nefret uyandıran bir tipse kullanılan örtmeceler ve ifade ettikleri anlamlar daha da kötüleşebilmektedir. Buna göre Özbek Türkçesinde "ölmek" kavramıyla ilgili tespit edilen örtmeceler şu şekildedir:

bandalikni bajo keltirmoq: kaza geçirmek, ölmek. *Mahallamizning imomi bandalikni bajo keltirdi. "Mahallemizin imamı kaza geçirdi."*

birovga kafan bichmoq: Birisinin ölmesini istemek veya öldürmeye yemin etmek. *Dushmanlarga kafan bichgan piyodalar... "Düşmanları öldürmeye yemin eden askerler..."*

ajal/kafan to'yini bichmoq: öldürme. *Savash bo'lsa shirin jondan kechadi, Dushmanlarga kafan to'yin bichadi. "Savaş ise tatlı candan geçer, düşmanları öldürür."*

boshiga yetmoq: öldürmek, helak etmek. *Otangning boshiga yetgan o'shalar. "Babanı öldürmüşler."*

butamoq: Öldürmek. *Boy katta boshini kichik qisib chiqqanda, o'ylab o'tir-masdan, qo'lidagi daskalla bilan shartta o'sha boshni butab tashlabdi. "Zengin adam büyük başını biraz sıkarken, düşünmeden, elindeki tahtayla birlikte bu adamı öldürdü."*

gum bo'lmoq/gum qilmoq: yok etmek, öldürüp yok etmek. *Qo'lingdagi qogozda nomlari ko'rsatilgan besh kishini top, gum qil. "Elindeki kağıtta isimleri verilen beş kişiyi bul, yok et."*

vafot atmoq: ölmek. *Mirzakarim boyning hotini Lutfiniso to'satdan qalb hastaligidan bo'lsa kerak, bir kechada vafot etdi. "Zengin Mirzakerim'in hanımı Lütfinisa, aniden kalp krizinden öldü."*

hayotdan ko'z yummoq: ölmek. *Qaradim va qotib qoldim, u 10 yil oldin xayotdan ko'z yumgan. "Baktım ve donup kaldım, o 10 yıl önce ölmüş."*

hayot bilan vidolashmoq: ölmek, eceli gelmek.

son dam: ecel vakti.

Yetdi unga hayot bilan vidolashmoq fursati, "Hayata veda etme zamani,

U endi yotar holsiz, yaqinlashar so'nggi dam. "O şimdi yatağa gitti, yakınlaşır ecel vakti."

olamdan o'tmoq: ölmek. Yalangtoshning otasi olamdan o'tdi. "Evsizin babası dünyadan göçtü."

jon bermoq: ölmek. Hozir qolimda jon berdi. "Şimdi elimde öldü."

jon olmoq: öldürmek. Men o'zinning ashaddiy dushmanim bilan tanho kurashib, yo jon bermoqqo ve yo jon olmoqqa qaror bergan edim (Qadiriy, 1994,143). "Ben ezeli düşmanımla tenhada rastlaşıp ya can vermeye ya da can almaya karar vermiştim."

joni uzilmoq, joni chiqmoq: ölmek. Ter chiqqandan jon chiqmas. "Ter çıkandan can çıkmaz."

jon fido qilmoq:ölmek. G'alaba uchun jon fido qilgan yurtdoshlarimizni xotirlash, bugun hayot bo'lganlarini qadrlash - bizim uchun ham qarz, ham farz. "Zafer için hayatını feda eden, ölen yurtttaşlarımızın anılması, bugün hayatta olanların takdir edilmesi, bizim için hem bir borç hem de görevdir."

dunyodan o'tmoq: ölmek. Kutaman ! Kelmasang, dunyodan yolg'iz o'taman. "Bekliyorum!. Gelmezsen yalnız öleceğim."

oxirat oshi: hayattaki son lokma. U Hayotning so'nggi damida Oxirat oshi yeydi. "O hayattaki son lokmasını yiyor."

mangulik: ebediyete kavuşmak, ölmek. Mutalning boshi shilq etib, loyxonaga tushdi-da, mangulik uyquga ketganligi ma'lum bo'ldi (Qadiriy, 1994, 135) . "Mutal'in başı sallanıp mahzene düştüğü için sonsuz uykuya gittiği/öldüğü kabul edilir."

hayot bag'ishlamoq: ölümden kurtarmak. Esngizda bormi, meni dor ostidan qutqazib menga hayot bag'ishlaganingiz? "Beni darağacından kurtarıp, bana hayat bağışladığınızı hatırlıyor musunuz?"

hayotdan mahrum bo'lmoq/etmoq: öldürmek. Bo'ysunmasa va jamoatdan chetlatilsa, bu hayotdan mahrum bo'ladi. "İtaat etmese ve cemaatten ihraç edilse, hayatını kaybeder."

ko'z yummoq: dünyadan geçmek, ölmek. Rossiyada yashagan 4 o'zbekistonlik yong'in oqibatida hayotdan ko'z yumdi. "Rusya'da yaşayan dört Özbekistanlı yangın sonucunda öldü."

nobud bo'lmoq: ölmek. Urush yillari tashqilotning ko'p azolari nobud bo'ldi. "Savaş yıllarında teşkilatın birçok üyesi öldü."

hayoti so'nmoq: ölmek. Poyasidan uzilgan gul kabi ularning hayoti so'ndi. "Kökünden koparılmış gül gibi onların hayatları sözdü."

rizqi tugamoq: yok olmak, ölmek. Go'dakning rizqi tugab, kuni bitgan. "Bebeğin rızkı tükenip ölmüş."

rizqi uzulmoq: ölmek. Yolg'onchi dunyodan rizqi uzildi. "Yalancı dünyadan rızkı kesildi, öldü."

vafot qilmoq: ölmek. Lekin uning yoshlarning kun, va uning otasi ham, vafot qilgan. "Fakat onun gençliği de babası da öldü."

tamom qilmoq: öldürmek. Toqsonovning merganlik havasi qozib, darrov Dadaboyning yelkasidagi sochma miltiqni oldi-da, tipirchilayotgan itni bir otishda tamom qildi. Toksanov'un nişancılığı tutup, Dedeboy'in omzundaki saçma tüfeği aldı, kıvranan iti bir atışta öldürdü."

gorga tiqmoq: öldürmek. Biz fashistlarni go'rga tiqamiz. "Biz faşistleri öldüreceğiz."

dunyodan ketmoq: ölmek. Davomi yoq bugun bu dunyodan ketamanov deyilmoqda. "Artık bugün bu dünyadan ayrılacağım."

Ollo, Xudo chaqirmoq: ölmek, vefat etmek. Ollo Farruxni o'z dergohiga chaqirib olibdi. "Allah Ferruh'u kendi yanına almış, ölmüş."

qurbon bolmoq:ölmek. Xalq jinoyatchi bo'lishi mumkin emas, qurbon bo'lishi mumkin. "Halkın katil olması (suçlu olması) mümkün değil, ölmesi mümkün."

chekinmoq: ölmek, tükenmek, geçmek. Kishining so'nggi kunlari asta-sekin chekinmoqda edi. "Kişinin son günleri adım adım tükenmekteydi."

1.2. Ölü Kavramıyla İlgili (Ölen Kişi İçin Söylenen) Örtmece Sözler

Ölen bir kişiye doğrudan "ölü" demek insanlarda korku uyandırabilir. Bu nedenle Özbek Türkçesinde ölmüş kişi için doğrudan "ölü" ifadesini kullanmak, korku yaratacağı için bu kavram değişik örtmeceelerde ifade edilmektedir.

vidolashmoq: ölmek. Hindistonda suv toshqinlari tufayli 400 dan ortiq inson hayot bilan vidolashdi. "Hindistan'da se taşkınları sebebiyle 400'den fazla insan öldü."

damı ichiga tushib ketmoq: nefesi kesilmek, ölmek. *Mashhur artistning dami ichiga tushib ketdi. "Meşhur artisın nefesi kesildi."*

tovushing ochgur: sesi kesilmek, ölmek. Qani endi, bu "tovushing ochgur" bola yupansa! "Keşke, bu sesi kesilecise bir sussa!"

tuproq: ölen kişinin hakkı. *"Bir siqim tuprog'im begona yurtida qolib ketmasa ekan" degan o'uya bordi. "Bir avuç toprağım (hakkım) yaban elde kalmasa."* denilen düşünceye daldı.

marhum: ölen kişi. *Marhumning jasadini vatanga yuborish bilan bog'liq masalalar hal qilinmoqda. "Ölen kişinin cesedinin vatana getirilmesiyle ilgili sorunlar çözülüyor."*

rahmatli: ölen kişi. *Bu qadrdon go'shaning hamisha fayzliligi rahmatli choli Toji Davlat bilan ekan.* "Bu değerli kırsalın sürekli etkisi ölen yaşlı adam Tacı Devlet ile bağlantılıymış."

murda: naaş, ceset. *Halok bo'lgan do'stimning murdasini dafn qilish...* "Ölen dostumun na'sını gömmek..."

Xudo rahmati, Xudo rahmat qilsin: Rahmetli, merhumu hürmetle yad etmek. *Buni xudo rah-mati domlam o'qib berar edilar, – dedi Safar bo'zchi.* "Bunu rahmetli hocam okurlardı, dedi Sefer bözçi (dokumacı)."

1.3. Mezarlık, Mezar, Tabutla İlgili Örtmece Sözlər

Ölen kişinin taşıdığı eşya olan "tabut" ve toprak altına konduğu "mezar" insanlarda korku uyandıran kavramlardır. Özbeklerde tabut, mezar, mezarlık gibi kavramlar korku uyandırmakla birlikte inancın gereği yeni bir hayatın başlangıcına yolculuk olduğu için korku ve güzel ifadeleri birlikte barındıran örtmece sözlər kullanılmıştır.

qabr: mezar. *Bu qabrlarda dorga osilgan Nizomiddin va uning olti o'rtog'i yotganday bo'lib ko'rinardi.* "Bu mezarlarda darağacında asılan Nizameddin ve onun altı arkadaşı yatıyor gibi."

qabriston: mezarlık. *O'zbekistonda qabristonga qadimdan alohida e'tibor berilgan.* "Özbekistan'da mezarlığa eski zamanlarda ayrı bir önem verilmiş."

maqbara: türbe. *Mashhur kishilar uchun esa maqbaralar qurilgan.* "Meşhur kişiler için ise türbeler yapılmış."

ziyaratgoh: türbe, mezarlık. *Zarkent bobo, "Qush qo'nmas avliyo" nomlari bilan mashhur bo'lgan ziyoratgoh (Meros, 2019). Zarkent bobo, "Kuşkonmaz evliya" adıyla meşhur olan bir türbedir.*

yerlamoq: gömmek. *Go'dakni tashlab ketishga ko'ngil bo'lmadi, uni yerlash kerak edi.* "Bebeği bırakıp gitmeye gönlüm razı olmaz, onu gömmek gerekir."

dafn etmoq: gömmek. *Prezidentni dafn etgan yurt motamda* "Başkanını defneden ülke yas tutuyor."

qaro yer: mezarlık.

Qaro yerga qo'yib bosh, "Mezarlığa baş koyup

Bir qizgina uxlaydi. "Ağlıyor biz kızcağız."

dafn merosimi: cenaze töreni. *Samarqanddagi dafn marosimigacha bo'lgan voqealar haqida hikoya qiladi.* "Semerkant'taki cenaze törenine kadar neler olduğunu anlatıyor."

tuproqqa topshirmoq: defnetmek, kabre koymak. *Umar polvon bilan Rustam-jonlar ham kiynokda jon bergan otalarini ona tuprokka topshirib...*, "Ömer palvan ile Rüstemcan işkencede ölen babalarını gömüp, ..."

2. Dini Konularla İlgili Örtmece Sözlər

İnsanoğlunun var olduğu günden bugüne kadar toplumların oluşumunda ve şekillenmesinde etkisini sürdürmektedir. İnsanların âlemde kendini aciz hissetmesi, doğumdan ölüme kadar kendine hâkim olan bir gücün varlığına inanması ve kendini güçsüz hissettiğinde yalvarıp yakarması, dini motiflerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Ayrıca insanların inandığı dinin şartlarından olan Allah'ın varlığına ve birliğine sorgusuz sualsiz iman etmesi bir tabu örneğidir. Ayrıca Allah'a ve yeryüzündeki temsilcisi olan Peygamber'e atfedilen güzel isimler de birer örtmece örneğidir. İnsanların başka dinlere karşı düşmanca tutum, öfke ve kızgınlıklarından kaynaklanan örtmece kullanımları da vardır. Özbek Türkçesinde de dini konularla ilgili örtmece örnekleri görülmektedir.

Xudo: Allah. *Qizimning jonini avvali xudo, qolaversa, siz asrab qoldingiz* "Kızımın canı önce Allah'a sonra size emanet."

oxirat: kıyamet. *Bu dunyo besh kunlik, yolg'on dunyo. Oxiratni esdan chsharmang, ha! – dedi domla.* "Bu dünya beş günlük yalan dünya. Kıyameti aklından çıkarma ha! dedi hoca."

3. Çeşitli Hastalıklarla İlgili Örtmece Sözcükler

İnsanların kendisini aciz hissettiği ve adını duyduğunda bile kendini kötü hissettiği bir başka durum hastalıktır. Bu nedenle hastalığın adının zikredilmesiyle oluşacak korkuyu önlemek için başka sözcüklerle durum ifade edilmeye çalışılır. Hasta olan insan, hastalığı hakkında konuşurken daha hafif ifadelerle durumunu anlatmaya çalışır. Böylece kendini daha iyi hissedeceğini düşünür. Bunun yanı sıra bir hastanın yanında hastalığı hakkında konuşmak kötü karşılanmakta, hasta yakınlarının yanında hastalığın adını anmaktan kaçınılmaktadır. Bu gibi durumlarda hasta ve hastalığının adı değiştirilerek söylenmektedir. Mesela "Hastayım." yerine "Üzerimde bir kırıklık." veya "Kendimi iyi hissetmiyorum." gibi örtmeceler kullanılmaktadır. Çünkü örtmecelerin konuşan kişinin ve onun dinleyenlerin üzülmelerini, rahatsız olmasını ya da zor durumda kalmasını önlemek gibi özelliği vardır. Bu nedenle bir hastanın durumundan bahsedilirken mümkün mertebe hastalığın küçültülerek, karşıdaki kişiyi incitmeyecek şekilde söylenmesi gerekir. Hastalıklarla ilgili adlandırmalar üzerine çalışan Aylin Koç, hastalığın derecesine ve insanların hastalıkları adlandırma biçimlerine göre dört başlık halinde incelemiştir (Koç, 2010, 77-84). Özbek Türkleri de bazı hastalıkların adını anmak için çeşitli örtmeceler kullanmışlardır:

bezugak: sıtma hastalığı. *Bezugak kasalligi dunyoning yuzdan ortiq davlatlari aholisi sog'ligiga xavf tug'dirmoqda.* "Sıtma hastalığı, dünyanın yüzden fazla ülkede halk sağlığı için bir tehdittir."

vahima bosmoq: ruh ve sinir hastası olmak, delirmek. *Uni vahima bosdi, ko'z oldidan allaqanday pajmurda gavdalar o'ta boshladi.* "O birden delirdi, gözlerinin önünden cesetler geçmeye başladı."

eshak yemi: egzama. *Menga eshak yemi kasalligiga tashxis quygandi.* "Bana egzama hastalığı teşhisi koydular."

og'ir oyoq: hamile. *Og'ir oyoq ayol o'tishi kerak bo'lgan tibbiy ko'rik.* "Hamile kadın için gerekli olan tıbbi muayene."

bichilgan: hadım, kısır. *Feminizatsiyani bichilgan erkak hayvonlarga...* Kısırlaştırılan erkek hayvanlarda....

saraton: kanser. *Hozirgi kunda saraton kasalligini keltirib chiqaruvchi sabablarning barchasi fanga ma'lum desak xato bo'ladi.* "Bugün kanserin ortaya çıkış sebepleri biliniyor desek yanlış olur."

o'sma: ur, tümör. *O'sma kasalligining oldini olishi...* "Tümör hastalığının önlenmesi..."

gemorroy/ bavoşil: mayasıl, basur hastalığı. *Gemorroy (bavoşil) kasalligi: sabablari, belgilari, davolash usullari va profilaktikasi* "Hemoroid: nedenleri, belirtileri, tedavi yöntemleri"

oyoqdan qolmoq: hastalanmak, halsiz düşmek. *Bugun ukam birdan kasal bo'lib, ham tildan, ham oyoqdan qoldi.* "Bugün kardeşim birden hastalanıp elden ayakta düştü."

4. Hayvan Adlarıyla İlgili Örtmece Sözcükler

Bazı inançlara göre her hayvanın bir ruhu vardır ve adı anılan hayvanın ruhunun konuşanlara zarar vereceğine inanılmaktadır. Bütün toplumlarda olduğu gibi Türkler arasında da bazı hayvanlar tabu olarak kabul edilmekte, adları söylendiğinde uğursuzluğa neden olacağına inanılmaktadır. Bu nedenle isimlerini doğrudan söylemek yerine çeşitli örtmeceli sözcüklerle dile getirilmektedir (Uygur, 2017, 356). Özbekler arasında da bazı hayvanların adı anıldığında insanlara zarar vereceği düşüncesi nedeniyle hayvan adları uğursuz sayılmakta ve örtmece sözcüklerle aşağıdaki gibi dile getirilmektedir:

boyo'g'li: baykuş. *Germaniyalik mahoratli fotosuratchi Tani Brandt bir-birisiz turolmaydigan it va boyo'g'lining suratlarini olishga muvaffaq bo'ldi, deya yozmoqda News.* "Haberde, yetenekli Alman fotoğrafçı Tani Brandt'ın, yalnız görünmeyen it ve baykuşun fotoğraflarını çekmeyi başardığını yazmakta.

kalamush: sıçan. *O'zbekistonda ombor, ya'ni kulrang kalamush va turkiston kalamushi, Turkmanistonda qora kalamush tarqalgan* (Özbekistan Milli Ansiklopedisi, 1974, 38). "Özbekistan'da ambar yani kül rengi ve Türkistan sıçanı, Türkmenistan'da kara sıçan yaygındır."

kaltakesak: kertenkele. *Olimlar Rossiyaning Kirov viloyatidagi Kotelnich shahri yaqinida o'tkazgan qazilma ishlari davomida qadimiy yirik yirtqich kaltakesak va tunshapalak qoldiqlarini topdi.* "Araştırmacılar Rusya'nın Kirov bölgesinin Kotelnich şehri yakınlarında yürütülen kazı çalışmalarında eski devirlere ait yırtıcı kertenkele ve kelebek kalıntılarını buldu."

chualchang: solucan. *Pushti yostiqlahada yotib, chualchang yeydigan tipratikan.* "Pembe bir yastık üzerine yatıp solucan yiyecek kırıntılarını topluyor."

5. Bedensel Kusur ve Dış Görünüşle İlgili Örtmece Sözcükler

İnsan bedeninin çeşitli organlarının doğuştan olmaması, sakat olması; bir kaza sonucunda organların işlevini yerine getiremez olması, doğuştan ya da bir kaza sonucunda fiziksel görünüşle ilgili oluşan kusurlar, insanların toplumdan dışlanmasına, dalga geçilmesine neden olabilir. Böyle hallerde organları eksik ya da sakat olan kişiyi utandırmamak, insanlar karşısında aşağılamamak için çeşitli örtmece sözcükler kullanılabilir. Özbek Türkçesinde de bu kullanıma ait bazı örnekler bulunmaktadır:

abgor: yaralanmış naçar olmuş. *Umarqul abgor bir ahvolda o'rnidan turib, xurjunini ochdi.* "Umarkul yaralanmış bir halde, yerinden kalkıp heybesini açtı."

barzangi: zenci. *Faqat orqadagi mashinada to'rt barzangi, Mehmonali o'tirgan mashinadagilar qoldi.* "Sadece arkadaki arabada dört zenci, Mehmanali'nin oturduğu arabadakiler kaldı."

6. Aile ile İlgili Örtmece Sözcükler

Aile ile ilgili konular, Türk toplumunda genellikle ayıp sayılmakta ve örtülü sözlerle ifade edilmektedir. Evlilik, evlenme, boşanma, karı-koca arasında münasebet ya da anlaşmazlık gibi konular; Özbek Türklerinin gelenek-göreneklerine bağlı olmakla birlikte toplumun belirlediği çeşitli tabular etrafında gelişmekte, böylelikle örtmece sözcükler gelişmektedir. Aile üyelerinin arasındaki yasal ilişkiler örtmece sözcüklerle ifade edildiği gibi yasal olmayan gayrimeşru ilişkiler de örtmece sözcüklerle ifade edilerek tarafların rencide edilmesinin önüne geçilebilmektedir.

ajralmoq, ajralishmoq: boşanmak. *Ajralish sabablari va uning salbiy oqibatlari.* "Boşanmanın sebepleri ve onun olumsuz sonuçları."

nikohni bekor qilish: boşanmak. *Quyidagi hollarda Nikohni bekor qilishq sud tartibida ko'riladi:* "Aşağıdaki durumlarda boşanma mahkemede görüşülmektedir."

7. Ahlaki Bozukluğu Bildiren Örtmece Sözcükler

Toplumdaki ahlaki norm kuralları, gayri ahlaki durumların örtülü olarak ifade edilmesini şart koşmaktadır. Toplum tarafından tabu olarak kabul edilen ve genellikle insan ilişkilerinde, aileler arasında yasaklanan, gizli tutulan cinsellik, cinsel organlarla ilgili ifadelerin çeşitli örtmece sözcüklerle kullanıldığı görülmektedir.

yomon: ayıp, günah. *Hoy do'stim, biroving do'ppisini birovgaga uddalab kiygazish yomonmi?* "Hey dostum, birinin döppisini başkasıyla değiştirip takmak günah mı?";

yomon: ahlaksız. *Barno unchalik yomon, unchalik behayo qiz emas.* "Berna o kadar ahlaksız, o kadar hayâsız kız değil."

yengil oyoq, suyuq oyoq, oyog'i yengil: fahişe. *O'ynashi bor o'sha suyuq oyoq xotiningga boshqatdan ko'ngil qo'y.* "Oynaşı olan fahişeye tekrar gönlünü kaptrı."

xudo urgan: kötü, rezil. *Hojayin tog'ang juda xudo urgan odam.* "Hocayın dayın çok kötü adam."

chang solmoq: tecavüz etmek, kast etmek. *Bilmayman, qaysi kün, qaysi damdadir mening qismatimga chang soldi sayyod.* "Bilmiyorum, hangi gün hangi vakittir benim kısmetime kastetti avcı."

sariq matbuat: gazetelerde kötü olayların yer aldığı sayfalar. *Shuning uchun ham ko'cha-ko'yda "sariq matbuat"ning voqea izidan quvuvchi hikoyalari odamlar o'rganib borayapti.* "Bu nedenle insanlar, sokaklarda sarı basının kovalamaca hikâyelerini araştırıyorlar."

shaltoq otmoq: birisini ayıplamak, günahkâr kılmak. *Sening, ayniqsa, raisimiz Obid ketmonga shaltaq otmoq uchun payt qidirganingni ham bilaman.* "Senin özellikle, başkanımız Abid ketmanı ayıplamak için zaman kolladığını da biliyorum."

eti suyegige (ustuxoniga) yopishmoq: çok azıtmak. *Bir necha kun ichida Nodir-jonning eti ustuxoniga yopishdi...* "Birkaç gün içinde Nadircan çok azıttı."

etaqi ochilmoq: Sırrı, ayıbı ortaya çıkmak. *Qoyinglar, xotin yolga chiqs etaqi ochiladi.* "Bırakın gitsin, kadın yola çıkarsa sırrı ortaya çıkar."

zang'ar: bozuk, ahlaksız kadın. *Mo'g'ul zang'ar tek yotmay, xitoydin ko'p narsa o'rgangan ekan, – dedi Inolchiq o'yilan-qirab.* "Moğolistanlı ahlaksız kadın boş değil, Çin'den birçok şey öğrenmiş, dedi İnalçık düşünceli bir şekilde."

iliqmoq: ilişmek, azgın. *Alonboyning shunga iliqqan yillari ikki hotini birdan o'ldi.* "Elanbay'ın o sıcak yıllarda iki karısı birden öldü."

qanjiq: orospu, fahişe. *Haqorat qildi seni... unaqangi qanjiq har muyushda topiladi, - dedi.* "Hakaret etti seni.. Lanet fahişe her köşe başında bulunursun, dedi."

yuzini yerga qaratmoq: utandırmak, yüzünü kara çıkarmak. *Otasini yuzini yerga qaratmas.* "Babasının yüzünü kara çıkarmaz./Babasını utandırmaz."

o'zgaga xo'rlatmoq: küçük düşürmek. *Onasini o'zgaga xo'rlatib qo'ymas.* "Annesini başkalarına karşı küçük düşürmez."

gap tarqamoq: dedikodu olmak, adı çıkmak. *Gap tarqadi.* "Dedikodu yayıldı, adı yayıldı."

qo'lga tushmoq: suçu, ayıbı ortaya çıkmak, yakalanmak, basılmak. *Birov tilmoch Hokim to'taning xotini bilan qo'lga tushib qopti.* "Tercümanın birisi Hâkim atanın karısıyla basıldı."

aynimoq: eskimek, yıpranmak, edep-ahlak yönünden kötüleşmek, kötülere benzemek, kibirlenmek. *Vaqtidä jüdü hursänd bolgänmiz. Siz bilan fahrlanganmiz. Ammo keyingi yillarda aynib qaldingiz, dimoginiz ko'tarilib ketdi.* "Zamanında çok mutlu olmuştuk. Sizinle gurur duyuyorduk. Ama sonraki yıllarda kötüleştiniz, kibirlendiniz."

avzoyi buzuq: kötü ahlaklı. *Tolib akaning avzoyi buzuq edi.* "Talib ağabey kötü ahlaklıydı."

oyog'ıdan tortmoq: Uygunsuz bir duruma çekmek, sürüklemek. *Nechun bir-birining ko'ziga cho'p solur, nir-birining oyo'gidan tortur, vaqti kelsa, bir-birining bo'g'ziga panja urmoqdan to'ymas.* "Neden birbirlerinin gözüne çöp sokuyor, birbirlerinin ayaklarını çekiyor ve fırsatını bulduğunda birbirini boğazını pençelemekten geri kalmıyorlar."

suyuq: kötü kadın. *aşuften, orospu. Ko'p yurdi, ko'p topdi, topganini sovurdi. Azbatta, u pullar suyuq ayollar yo'liga ketdi.* "Çok gezdi, çok buldu, bulduğunu savurdu. Tabii ki, o paralar kötü kadınların yoluna gitti."

it tegdi/ it tekkan: haram olmak, kirlenmek (namusuna el uzatılan kadın). *Qay yuz bilan boqaman unga? Meni kechirarmekan? Kechirmas! Ahir menga it tekkan.* "Hangi yüzle bakayım ona? Beni affeder mi? Affetmes! Nihayetinde ben kirlendim."

firib: aldatma, hilekâr, hile. *Uning chaqchayganrok ko'zlarida muallim kandaydir shaytoniy firib va nafrat sezdi-da, alamdan qaltirab, devorga suyandi.* "Onun pörtlek gözlerinde Öğretmen ne zamandır hile ve nefret hissetti ki, öfkeyle kaldırıp duvara yasladı."

firib bermoq, firib qilmoq: aldatmak, ayartmak. *Nasim, ko'zingizni lo'k kilib, firib beradi.* "Nesim, gözlerini kısıp, ayartır."

firib yemoq: aldanmak, aldatmak. *Shu odam hatto shaytonga firib beradi.* "Bu adam, şeytanı bila aldatır."

foйда qilmoq: faiz. *Qarzimni uzganman, faqat foydasi qolgan.* "Borcumu ödedim, sadece faizi kaldı."

chaynamoq: gıybet etmek. *Dadasi bilan oyisi hamon uning opoq dadasini "chaynayotgan" edi.* "Babası ile annesi yine onun babasını gıybet ediyorlardı."

ishratparast: çapkın. *Agar chorsi qizil bo'lsa, xodimi ishratparast va qaysar bo'lishiga dalildir.* "Eğer çarşı kızıl, memurun çapkın ve inatçı olduğunu gösterir."

Xudo urdi: rezil oldu. *Ichkilikka berildimi, xudo urdi, Obro' ke-tib, yo'qoladi tamom burdi.* "İçmeye başladı, Allah cezasını verdi, rezil oldu, itibarı gitti."

Xudoga soldim: cezasını Allah versin. *Bevafoni bir umr mayli Xudoga soldim.* "Vefasızlığını bir ömür boyu Allah'a bıraktım."

8. İnsanları İncitmemek İçin Söylenen Örtmece Sözler

soqir: kör. *Bir kozi soqir lekin boy badaolat bir yigit uylanipti.* "Bir gözü kör lakin boyu heybetli yiğit evleniyor."

bezbet: arsız. *Bezbet sevishganlar "Arsız aşıklar."*

kampir: yaşlı kadın. *Necha so'zni unga kampir amr etdi.* "Ona birkaç sözü yaşlı kadın emretti."

keksä: yaşlı. *Dunyodagi eng keksa ayol vafot etdi.* "Dünyadaki en yaşlı kadın vefat etti."

qari: yaşlı Qari sen bu quzulqurtun ne oldığını bilisen? "İhtiyar sen bu kuzgunun ne olduğunu biliyor musun?"

oqsoqol: yaşlı erkek. Mirshablar oqsoqolga olib borishdi. "Polisler onu yaşlıya götürdü."

pakana: bücür, cüce, kısa boylı. *Filmda kinoindustriya va shou dunyosidagi devlar va pakanalar allegoriya qilingan.* "Filimde Hollywood ve gösteri dünyasındaki devler ve cüceler sembolize edilmiş."

ablah odam: ahlaksız insan. *Mendaqa befahm, befarosat ablahlarni ayash – gunoh. Felyeton qiling, felyeton!* "Bence aptal, cahil, ahlaksız insanları kurtarmak günahtır. Felyeton yapın, felyeton. (Mizah yapın, mizah!)"

shol: felçli. *Haligi men bilan bir sinfda o'qigan Temirjon bor-ku, hozir ikki oyog'i shol bo'lib o'tiribdi.* "Benimle aynı sınıfta okuyan Temircan vardı, ama şimdi iki ayağı felç oldu."

soqov: dilsiz. *Meni sira tinglamas.* "Beni asla dinlemez, Faqat o'zi gapirar. Fakat kendisi konuşur.

Soqov bo'lish hech gapmas, Dilsiz olmak önemli değil, Bunaqda, yopiray. Yeterki, susayım."

mash'um: uğursuz. *Diloromning boshiga mash'um kunlar solgan ham mana shu Bahrom edi.* "Dilaram'ın başına uğursuz günler getiren de işte bu Behram'dı."

nogiron: özürlü, engelli, sakat. *Nogiron farzand tarbiyalayotgan xodimlarga muruvvat ko'rsatildi.* "Engelli çocukları yetiştiren bakıcılara ödül verildi."

yebto'ymas: obur. *Meni bo'lak-bo'laklarga bo'lib tashlaganlar ham aslida ana shu ochko'z, yebto'ymaslar, Bobojon!* "Beni darmadağın edip gidenler de aslında bu açgözlü oburlar, Büyükbaba.

yuraksiz: korkak, ödle. *G'alati zamon Kinopkasiz telefonlar, Ruchkasiz eshiklar, Tuyg'usiz munosabatlar, Yuraksiz odamlar.* "Garip zamanlar, tuşsuz telefonlar, duygusuz ilişkiler, korkak adamlar."

ishyoqmos: tembel. *Yuvosh boladan qo'rqish kerak, katta bo'lganda, ishyoqmas bo'lishi mumkin.* "Küçük çocuktan korkmak gerekir, büyüdüğünde tembel olabilir."

zaif: fakir. *Siz ko'reyotgan gigant yonida iqtisodiy zaif xo'jaliklar tiralib yotsa, bu nomutanosiblikni bizdan keyingi avlodlar keçirarmikan? "Sizin gördüğünüz devin yanında iktisadi fakirlikler canlansa, bu eşitsizliği bizden sonraki nesiller affeder mi ki?"*

aqli zaif: aptal, deli. *Anvarning o'zi, sal aqli zaif ekan, vasvosga tushib qolgan; akalari uni xafa qilgan.* "Enver'in kendisi bir deliymiş, vesveselenmiş; abileri onu üzmüş."

dangasa: tembel. *Ishlamak ishtaha ocahr, Dangasa ishdan qochar.* "Çalışmak iştah açar, Tembel işten kaçır."

yalqov: tembel, serseri. *Bolalar yalqov, yig'loqi, seruyqu edilar.* "Çocuklar tembel, ağlamaklı, uykuluydular."

laganbardor: yalaka, dalkavuk. *Bizda yaxshi narsa haqida gapirsang, darrov laganbardor, "sotib olingan" deyishadi. Yomon narsani esa jon deb chaynashadi.* "Bizde iyi bir şey hakkında konuşsan hemen dalkavuklar "satın alınmış" diyorlar. Kötü şeyi ise zevkle çiğnerler."

kalla: ahmak, aptal. *Bilmasang, nega, urdi deb qo'l qo'yasan, majbur qildi deb guvohlikka o'tasan, qovoq kalla ? "Bilmiyorsan, neden vurdu diye imzalarsın, zorladı diye şahitlik edersin, aptal?"*

9. Kötü Anlamdaki Örtmece Sözcükler

Örtmece sözcükler bazı durumlarda kullanıldığı kelime gibi kötü manaya gelmektedir. Özbek Türkçesinde de bunun örnekleri vardır. Yaşayan dillerde kullanılan kelimeler, ortaya çıktığı ilk günden günümüze kadar anlam genişlemesi, daralması ya da anlamın tamamen değişmesi biçiminde sürekli bir değişim içerisinde. Dillerin doğasında var olan anlam değişmesi, farklı adlandırmalarla değişik biçimlerde incelenmiştir ve incelenmeye de devam edilmektedir. Tabu ya da kötü anlamdaki bir kelimeyi karşılamak için kullanılan örtmece sözcükler, zamanla kullanıldığı tabu sözcüklerin anlamalarını kendi üzerine almaktadır (Üstüner, 2009, 173). Bu anlam değişmesi nedeniyle zamanla yeni örtmece kelimelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum dilin canlı bir şekilde sürekli geliştiğinin bir göstergesidir. Mesela *sakat* kelimesi için *özürlü* örtmece kullanılırken zamanla anlamın olumsuzluğa evrilmesiyle *engelli* örtmece kullanılmaya başlamıştır. Bu şekilde olumsuz bir durum, olumlu bir kelimeyle karşılanırken zamanla olumlu kelimenin olumsuzlaşması durumu ortaya çıkmaktadır. Bu anlam değişmesini Orhan Söylemez "Tiksindirici ve hoş olmayan düşünce için kullanılan güzel sözcükler, geçici bir süre etkili olur. Zamanla bu söz anlamından uzaklaşarak hoş olmayan düşüncenin ifadesini üstlenir." biçiminde tarif etmiştir (Söylemez, 1993, 42). Örtmece sözcüklerin yeni anlamlar kazanarak değişmesi, dilin eşanlamlı kelimeler temelinde söz varlığı açısından zenginleşmesini sağlamaktadır (Güngör, 2006, 81). Tabu ve örtmece sözcüklerin değişimiyle ilgili olarak Ahmedov, bu

değişimlerin dilin söz varlığı dağarcığını semantik açıdan geliştirdiğini, *evfemistik* amaçla yumuşatılan ifadelerin kendi anlamlarını bırakıp yeni anlamlar kazanmasıyla, eş anlamlı ve eş sesli kelimelerin zenginleşmesini sağladığını ifade etmiştir (Ahmedov, 1995, 172). Örtmece sözlerdeki anlam değişmesi Özbek Türkçesinde taranan eserlerde de tespit edilmiştir.

joriya: esir, köle. *Qumorbozning mulkiga aylangan joriya edim. "Kumarbazın mülkine giden bir köleydim."*

oqsoch: cariye, esir, köle, hizmetkâr. *Xolnisoning onasi Yormozor qilloqlik bir boyning eshigida oqsoch edi. "Xalnisa'nın annesi Yarmazar, varlıklı bir adamın kapısında hizmetçiydi."*

jonivor: hayvan. *Qori İbod deganing ahmoq bir jonivor ekan,- dedi. "İhtiyar İbad dediğin ahmak bir hayvanmış, dedi."*

mizoj zaif: utangaç. *Mendan-a, xotiningizdan uyulasizmi?*

-Uyalmaymanmi? - Uyal mang. - Uyalmasam... mizojim zaif (Qadiriy, 1994, 168). "Benden de hanımızdan da utanıyor musunuz? Utanmıyor muyum? - Utanıyorum. - Utanmasam.. Utangacım.

10. Olumsuz Anlamlı Kelimeyi Karşılaman Örtmece Sözler

Örtmece sözler olumsuz anlamdaki bir kelimenin ifadesini hafifleterek söylemeyi amaçlamaktadır. Konuşan kişinin utanmasını, tiksinti duymasını engelleyerek insanlar arasındaki iletişimi daha kolaylaştırmayı amaçlamaktadır.

hojatxona: tuvalet. *Saroyning g'uslxonasi supurilib, u yerga suv idishlari qo'yildi. Hatto hojatxonalarda kesak ushatib qo'yish ham esdan chiqarilmadi. "Sarayın abdesthaneleri süpürüldü ve oraya su şişeleri yerleştirildi. Hatta tuvaletlerdeki çamurları temizlemek de unutulmadı."*

turma: hapisane. *Hokim uchta mahbusni shahar turmasiga jo'natganda, o'shalarni Quدرات akam qochirib yubordi. "Hâkim üç mahkûmu şehir hapisanesine gönderdiğinde, onları Kudret ağabey kaçırdı."*

qurt-qumursqa: böcek. *Qancha ko'p qurt-qumursqa yeyishga oid tanlovda o'ttizga yaqin kishi ishtirok etgan. "Mümkün olduğunca çok böcek yemek için yarışmaya yaklaşık 30 kişi katıldı."*

Sonuç

Büyük ölçüde dinle ilgili olmakla birlikte insanların toplumsal yaşantısı içinde çeşitli yasaklara bağlı olarak ortaya çıkan, bu yasakların ihlal edilmesi neticesinde konuşanı ya da dinleyeni kötü, zor duruma bırakacağına inanılan sözlere tabu denir. Bu nedenle tabular toplumun etik değerlerine, örf, gelenek-görenek ve dinî inançlarıyla bağlantılıdır. Toplumun değer yargılarıyla son derece uyumlu olan bu sözlerin ifade edilmesinde ortaya çıkacak olumsuzluklardan ve tepkilerden kaçınmak için bu sözlerle aynı anlamı ifade eden başka sözcüklere ihtiyaç duyulduğu için örtmece sözler kullanıma girmektedir. Bazı durumlarda kötü anlamı gidermek için kullanılan örtmece sözlerin anlamının zamanla olumsuzlaşması sonucunda kötü anlamdaki örtmece sözler ortaya çıkmıştır.

Yapılan incelemeler neticesinde Özbek Türkçesindeki örtmece sözler şu şekilde alt başlıklar altında gösterilmiştir:

1. Ölümle İlgili Örtmece Sözler, 1.1. Ölmek Kavramıyla İlgili (Ölen Kişi İçin Söylenen) Örtmece Sözler, 1.2. Ölü Kavramıyla İlgili Örtmece Sözler, 1.3. Mezarlık, Mezar, Tabutla İlgili Örtmece Sözler, 2. Dini Konularla İlgili Örtmece Sözler, 3. Çeşitli Hastalıklarla, 4. Hayvan Adlarıyla İlgili Örtmece Sözler, 5. Bedensel Kusur ve Dış Görünüşle İlgili Örtmece Sözler, 6. Aile ile İlgili Örtmece Sözler, 7. Ahlaki Bozukluğu Bildiren Örtmece Sözler, 8. İnsanları İncitmemek İçin Söylenen Örtmece Sözler, 9. Kötü Anlamdaki Örtmece Sözler, 10. Olumsuz Anlamlı Kelimeyi Karşılaman Örtmece Sözler.

Yapılan incelemelerde Özbek Türkçesindeki tabu ve örtmece sözlerin çağdaş Türk lehçelerinde pek çok ortak kullanımlarının olduğu tespit edilmiştir. Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de tabu ve örtmece sözler, Özbek halkının gelenek-göreneklerini, dini inançlarını, toplumsal değer yargılarını yansıtmaktadır. Yani Özbek halkının ölüm, ölen kişi, hastalık, din, ahlâk ve aile konularına bakışı örtmece sözlerden görülebilmektedir. Özbek halkının hayatında ölüm, ölü, ölmek kavramları etrafında oluşan tabuların fazla olması, bu alandaki örtmece sözlerin sıklığını da etkilemiştir. Bunda Özbek halkının dini inançlarının yani İslamiyet'in etkisi olmuştur.

KAYNAKÇA

Abrams, Meyer Howard (1993). *Aglossary of Literary Terms*. California: Harcourt Brace College Publishers.
Ahanov, Kaken (2013). *Dil Bilimin Esasları*. (Çev. Murat Ceritoğlu). Ankara: TDK Yayınları.
Ahmedov, Adil (1995). *Türki Dillerindeki Tabu men Evfemizmder*. Almatı.

- Aksan, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Allan, Keith and Burridge, Kate (1991). *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*. New York: Oxford University Press
- Aydemir, Adem (2013). Divanü Lûgati't-Tük'te Örtmece Sözcükler Üzerine. *International Journal of Language Academy*, S. 1, s. 107-120.
- Bilginer, Hayriye (2001). Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırma. *Türk Dili*, S. 598, s. 441-445.
- Çağatay, Saadet (1974). Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu. I. *Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri (8-14 Ekim 1973)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Çelik, Cengiz (2011). *Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa.
- Demirci, Kerim (2008). Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine, *Millî Folklor*, S, 77, s. 21-35.
- Ferhat, Karabulut ve Gulmira Ospanova (2013). Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi. *Teke Dergisi*, S. 2, s. 122-146.
- Freud, Sigmund (2017). *Totem ve Tabu*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Gökçür, Engin (2019). Türkmen Türkçesinde Tabu ve Örtmeceye Dayalı Söz Varlığı Üzerine. *Karam*, S. XV s. 671-684.
- Güner Dilek, Figen (2007). Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 42, s. 177-190.
- Güngör, Ahmet (2006). Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözcükler Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Sayı. 29, s.69-93.
- Hirik, Erkan (2013). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ölüm Örtmeceleri. *Yeni Türkiye*, S. 55, s. 441-451.
- Howard, Philip (1985). *The State of the Language*. New York: Oxford University Press.
- Karaağaç, Günay (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Killi Yılmaz, Gülsüm (2017). Saha Türkçesinde Ayı İle İlgili Örtmece Söz Varlığı. *Türkbilig*, S. 33, s. 25-56.
- Koç, Aylin (2010). Hastalık İsimlerinde Örtmece. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 188, s. 77-94.
- Meros (2019). Zarkent ota ziyaretgohi. <https://meros.uz/uzc/object/zarkent-ota-ziyaratgohi>
- Özavşar, Resul (2019). Marzubannâme Tercümesi'ndeki Ölüm ve Müstehcenlik ile İlgili Örtmeceler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, S. 62, s. 207-213.
- Özbekistan Milli Ansiklopedisi, (1974). Kalamush. *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*. (c. 4, ss: 38). Tashkent: Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Özyıldırım, Işıl (1996). Türkçede Örtmece Sözcükler Üzerine Bir Araştırma. *Dil Dergisi*. S. 43, s. 15-21.
- Qadiri, Abdulla (1994). *Otkan Kunlar*. Tashkent: Sharq Nashriyoti.
- Sağol-Yüksekkaya, Gülden (2010). Türklerde Ölümün Algılanışı "Ölmek" Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle. *Uçmağa Varmak Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Gülden Sağol-Yüksekkaya), İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 3-40.
- Söylemez, Ümit. (1993) *Euphemism as'a Reflection of Culture on Language*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uygur, Ceyhun Vedat (2017). Karakalpak Kültüründe Tabu ve Örtmeceler. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (20-24 Kasım 2017)*, Ankara: s. 355-368.
- Üstüner, Ahat (2009). Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler. *TurkishStudies*, S. 4/8 s. 166-176.
- Vardar, Berke (2001). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yalçın, Süleyman Kaan, Şengül, Murat (2007). Dilin İletişim Süreci İçerisindeki Rolü ve İşlevleri. *Turkish Studies*, 2/2, s. 749-769.